

Kultūrinių veiklų poveikis bendruomenių formavimuisi Lietuvoje

Severina Šeštokaite

Vytauto Didžiojo universiteto Ekonomikos ir vadybos fakulteto magistrantūros studentė
Vytautas Magnus University, Faculty of Economics and Management, Master's student

Justinas Kisieliauskas

Vytauto Didžiojo universiteto Ekonomikos ir vadybos fakulteto prodekanas marketingui,
socialinių mokslų daktaras
Vytautas Magnus University, Faculty of Economics and Management, Vice Dean for Marketing,
PhD of Social Sciences
El. p.: justinas.kisieliauskas@vdu.lt

Santrauka. Pastaruju metu vis daugiau žmonių suvokia bendruomenės svarbą ir pradeda burti vietos bendruomenes bei įsitraukti į jų veiklą. Tam puikiai padeda kultūrinės veiklos, kurios yra laikomos tipine bendruomenės vystymosi stadija. Darbo metu suformuota bendruomenės samprata, kuri suvokiama kaip žmonių grupė, siejama interesų, vietos, jausmo. Kultūrinės veiklos turi didelę įtaką kuriantis bendruomenėms, tad tam tikslinga skirti daugiau dėmesio. Pasaulyje vykstantys įvairūs meno projektai yra lankstūs ir pasiteisinantys, pasireiškia ekonomiškai efektyvūs būdai bendruomenių vystymosi problemoms spręsti. Ekspertai pagrindžia kultūrinių veiklų naudą bendruomenei ir pabrėžia lyderio svarbą bendruomenės formavimosi pradžioje.

Pagrindiniai žodžiai: bendruomenė, bendruomeniškumas, kultūrinės veiklos, bendruomenės formavimas

The impact of cultural activities on community building

Summary. This paper presents an analysis of the impact that cultural activities have on community building. Recently, more and more people begin to understand the importance of community: they bring about local communities, and they begin to get involved in its activities. Cultural activities, in this case, offer a significant assistance. They are regarded as part of a typical community building stage. In this paper, the local community is perceived as a localized, cohesive social group with its own traditions, established norms, values, share the same interests, place of residence or attendance, and the most important – emotional connection. Community building begins with a motivated human leader, then leader create a group of people, that is next step on community building, and then community influenced by cultural activities and other motives is building. Cultural activities, joint celebrations have a huge impact on community building; therefore, there is a legitimate reason for further considerations. Different art projects worldwide are flexible and bring results, furthermore, they are economically effective ways to solve community building problems. The experts substantiate the cultural activity benefits for the community and confirm the importance of a leader at the primary stage of community building.

The object of this thesis is a the impact of cultural activities on community building.

Received: 13/02/2021. **Accepted:** 02/06/2021

Copyright © Severina Šeštokaite, Justinas Kisieliauskas, 2021. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

The goal of this thesis is after a theoretical analysis of the relationship between cultural activities and the community, to carry out a study to assess the formation of the community through cultural activities.

Cultural regions of Lithuania are experiencing the decline in population which results in the decline of supply of cultural activities and activities related to arts. In the context of dwindling communities and eroding commonality a research question of this thesis arises: how to build a community based on cultural activities?

Research methods of this thesis include different types of methods. In the first chapter a comparative theoretical analysis and synthesis of sources of literature method is used. In this part of thesis, the concepts of culture and community, the impact of cultural activities on society and community building are examined.

In the second chapter of this thesis, having the intention to receive practical advice, and to acquire know-how on event planning for communities, a qualitative method has been chosen in a form of semi-structured interview with representatives of communities in Šilainiai (Kaunas microdistrict), Balsiai (in Šilalė distr.) and Akademija (in Kaunas distr.). After finishing the process of analysis of and structuring all the results of quantitative research indicate: has revealed such results: communities form for different reasons, and they face similar challenges (lack of human and financial resources), commonality is expressed differently in each community, and the events are being held in accordance with the needs of the respective community.

The following conclusions are published after analyzing the impact of cultural activities on the community building theoretically and qualitative studies with community presidents-experts:

- The community is a group of people connected by common interests, places, communications, but the most important thing is the feeling. When we talk about the local community, we need to perceive it as a localised group of people.
- In community building activities, the classic path takes place through cultural activities. Artistic cultural phenomena create more cohesive and sustainable communities, making it easier to involve people in the community. There are many art projects around the world that seek to bring divisive societies into communities through cultural activities. Such projects are flexible, proven and cost-effective ways to address community development problems.

After reviewing the collected interview material, the following recommendations can be made for those who want to build a community in their place:

- At the beginning of the community building, it is important person-leader with enthusiasm, energy and charisma. The leader can't be strong – have just his ideas, his vision. The good leader for community is person, who can accept other ideas, who can listen community wishes, needs and say thank you to community members. It is small thing that humans needs.
- It is important for people that their wishes, needs, ideas are heard and to be allowed to implement them;
- It is worth involving members of the community in the process of organizing events – it is important for them to feel necessary and useful, but after involving the community, the process of organizing takes longer. And here comes challenge for leader to be able to properly moderate and distribute the work for community;
- It is very important to co-create the process with community, to communicate, let them to feel like the creators of the celebration;
- The number of cultural activities to be organised varies according to the needs of the community, but it is important to maintain a cyclicity, quantity and quality ratio. It is worth having a few bigger celebrations for the whole community with a variety of activities, while other events are organized for smaller and target audiences. Activities must be non-binding, but innovative, modern and;
- The community is made up of people of all ages and none of them should be forgotten – everyone has to find the right activities for themselves, but young mothers and seniors usually join communities, so at the beginning of the community it is the target audience to which cultural activities must be adapted;
- News about community events works best in a word-of-mouth format, but all possible channels need to be used to invite people to events: networks, local newspapers, libraries or even churches.

Every community is unique and you need to know or make research to getting know what is community wishes, needs, what ideas have community members. The leader must be person that community trust

Keywords: community, cultural activities, community building, commonality.

Įvadas

Temos aktualumas. Pastebima, kad XXI a. žmogus prarado bendrumo jausmą, tapo individualistu, rutina kuria uždaro gyvenimo būdą, bendruomeniškumas nebesuvokiamas kaip vertybė (Aleksandravičius, Žukovskis, 2011). Atsiranda vis daugiau žmonių, pradėjusių suprasti bendruomenių svarbą, pradėjusių burti vietos bendruomenes ir aktyviai į jas įsitraukti. Nors bendruomenė ir neturi vieno tikslo bei vieningo apibrėžimo, mes „bendruomenę priimame kaip kūrinį“, o norint atskirti bendriją nuo bendruomenės reikia jausmo (Nefas, 2007, p. 6). Norint pradėti kurti bendruomenę verta pasitelkti kultūrinės veiklos, nes šios yra laikomos tipine bendruomenių vystymosi stadija (LR socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 2011). Visos žmogaus vykdomos veiklos, įkūnijančios arba perduodančios kultūrinės išraiškas, neatsižvelgiant į jų komercinę vertę yra vadinamos kultūrinėmis veiklomis.

Šiandieninėje visuomenėje pastebima, kad žmonės vis mažiau įsitraukia į kultūrinės veiklos, meno kolektyvus (Nefas, 2007), kas lemia šių veiklų nykimą. Tai priklauso nuo įvairių veiksnių, tokių kaip mažėjantis jaunimo skaičius regionuose, senstanti visuomenė, skurdas ir kt. Prie kultūrinių veiklų nykimo regionuose prisideda urbanizacija ir emigracija, nuolatinis miestų didėjimas ir regionų tuštėjimas. Mažėjantis žmonių skaičius lemia ir mažesnę kultūrinių veiklų poreikį.

Mažėjant gyventojų skaičiui Lietuvos regionuose, mažėja kultūrinių, meninių veiklų pasiūla. Nykstančių bendruomenių ir bendruomeniškumo kontekste iškyla šio darbo **problematis klausimas**: kaip kultūrinių veiklų pagrindu formuoti bendruomenę?

Tyrimo objektas – kultūrinių veiklų poveikis bendruomenės formavimuisi.

Tyrimo tikslas – teoriškai išanalizavus kultūrinių veiklų ir bendruomenės santykį, atlikti tyrimą, leidžiantį įvertinti bendruomenės formavimąsi per kultūrinės veiklas.

Tyrimo uždaviniai:

- 1) išskirti bendruomenės sąvoką;
- 2) įvertinti kultūrinių veiklų poveikį bendruomenių formavimuisi;
- 3) atlikti tyrimą, leidžiantį įvertinti bendruomenės formavimąsi per kultūrinės veiklas.

Tyrimo metodai. Darbe naudota literatūros šaltinių lyginamoji teorinė analizė ir sintezė. Darbe, atliekant empirinį tyrimą, pasitelktas kokybinis tyrimo metodas – pusiau struktūrizuotas interviu su bendruomeninių renginių organizatoriais.

Kultūrinių veiklų poveikio bendruomenių formavimuisi teoriniai tyrimo pagrindai

Bendruomenė – žmonių grupė, besidalijanti ta pačia erdve, patirtimis, besidominti panašiais dalykais, siekianti bendrų tikslų. Kalbėdami apie kaimo bendruomenę, ją suvokiame tradiciškai, kaip darnią socialinę grupę su savomis tradicijomis, nusistovėjusiomis normomis ir vertybėmis (Aleksandravičius, Žukovskis, 2011; Sanders, 1966). Tokiai bendruomenės sampratai pritaria ir straipsnio „Bendruomenės sampratos traktuotės ir tipologija“ autoriai Leliūgienė bei Sadauskas (2011). Tik jų nuomone, bendruomenei dar būdinga tam tikra

geografinė padėtis, bendri ryšiai (Hiller, 1955, žr. Nefas, 2007). Turintys bendrą kultūrą, įsitikinimus žmonės jungiasi į etines ir religines bendruomenes, o bendrus interesus, aplinkybes, prioritetus turintys žmonės – į profesines bendruomenes. Štai mokslininkė Sutton (1999) bendruomenę supranta ir savo darbuose apibrėžia kaip tam tikroje vietoje gyvenančių žmonių ratą, vienijamą religijos ar kitų vertybių. Bendruomenė yra žmonių grupė, kurios narius jungia bendras interesus ir vidinis jausmas, jog jie priklauso tai žmonių grupei (Nefas, 2007; Krogh, 2003; Dobranskienė, 2002; Jonutyte, 2007). Šių mokslininkų teigimu, bendruomenėje vienas svarbiausių dalykų yra jausmas. Mokslininkai sutinka, kad bendruomenės sampratą privalo sudaryti tokie dėmenys kaip teritorija ir bendri ryšiai. Tačiau pažvelgus į kitų mokslininkų siūlomus terminus, prie svarbių dėmenų turėtume įtraukti bendrus gyventojų interesus.

„Kultūrinės veiklos dominavimas laikomas tipine bendruomeninio judėjimo vystymosi stadija. Tokia veikla padeda sutelkti žmones, mažinti nepasitikėjimą, kurti bendruomeniškumo atmosferą“, – teigiama LR socialinės apsaugos ir darbo ministerijos straipsnyje (2011), šiai minčiai pritaria ir Aleksandravičius su Žukovskiu (2011). Europos šalyse bendruomenės savo veiklą pradeda kaip tik nuo kultūrinių veiklų, renginių organizavimo (festivalių, spektaklių, sporto renginių, proto mūšių ir kt.).

Vykdoma kultūrinė politika skatinant žmones socialiai ištraukti iš tiesų yra europinė tendencija. Šiai politikai vykdyti skiriamos lėšos pasiteisina dėl savo turimų pranašumų tautos labui (socialinių problemų sprendimas, užimtumas ir t. t.). Menas yra oficialiai pripažintas kaip teigiamai prisidedantis prie kaimyninių ryšių atnaujinimo, gerinimo bei prie socialinio ištraukimo (Matarasso, 2000). Tai gerina bendruomenių veiklą keturiose srityse: nusikalstamumo mažinimo, sveikatos, užimtumo ir švietimo. Be šių keturių sričių, tai smarkiai prisideda sprendžiant bendruomenės socialines problemas (Belfiore, 2010). Bendruomenės rezultatų lygis ir jų gerinimas priklauso nuo bendruomenėje vystomų kultūrinių projektų (Johnson, Currie *et al.*, 2010).

Norint sukurti kultūriškai turtingą ir gyvybingą bendruomenę, viena iš efektyvių priemonių yra žmonių dalyvavimas ir galimybės suteikimas dalyvauti meninėje ir kultūrinėje veikloje (Johnson, Currie *et al.*, 2010). Šios veiklos padeda sukurti darbo vietų, vystyti šių žmonių talentus ir įgūdžius (Hewison, 1997), suteikia galimybę į bendruomenes ištraukti tiems žmonėms, kurie dažniausiai lieka izoliuoti (Johnson, Currie *et al.*, 2010).

Galima rasti įrodymų, kurie teigia, kad menas (muzika, teatras, cirko menas, šokiai, poezija, vizualiniais menai įskaitant ir filmus) atgaivina, prikelia bendruomenes ir efektyviai padeda po konfliktiškų situacijų, karų, menas stiprina žmonių gerovę. Vietos gyventojų įtraukimas į meno ir paveldo veiklų planavimą prisideda stiprinant integraciją. Domėjimasis paveldu, paveldo interpretavimas, projektų kūrimas gali įtraukti mokinius į vietos bendruomenes kaip kūrėjus (Voices of Culture, 2018). Jeannotte (2010) straipsnyje „Singing alone? The contribution of cultural capital to social cohesion and sustainable communities“ iškelia idėją, kad dainavimas kartu, vaidinimas kartu, muziejų lankymas kartu turi naudoti ne tik mums patiems, bet ir aplink mus esantiems žmonėms. Atlikti tyrimai rodo, kad dainavimas yra vienas iš pagrindinių tvarios bendruomenės elementų. Tai reiškia, kad norėdami sukurti tvarią bendruomenę, privalome užsiimti kultūrine veikla.

Autorė teigia, kad vis dar nesuvokiame, kodėl visgi žmonės, dalyvaujantys kultūrinėje veikloje, dažniau įsitraukia į bendruomenes, tačiau akivaizdu, kad šis ryšys prisideda prie bendruomenės gyvenimo kokybės gerinimo. Dalyvavimas kultūroje padeda asmenims lengviau prisijungti prie socialinių erdvių.

Bendruomeniškumo svarba ir būrimasis į bendruomenes Lietuvoje aktyviau vykti pradėjo ne taip ir seniai. Tačiau yra daug pavyzdžių, skatinančių būti bendruomeniškais. Lietuvoje vyksta tokios veiklos kaip kasmetinė visuotinė akcija „Darom“. Ši akcija suburia žmones, kurie drauge tvarkosi aplinką savo kaimynystėje (Aidukaitė, 2018). Dar viena svarbi diena, skatinanti bendruomenių kūrimąsi – Europos kaimynų diena, švenčiama gegužės mėnesį. Šios šventės tikslas yra skatinti žmonių bendravimą, socialinį solidarumą. Šiame pasaulyje grėsmę kelia stiprėjantis individualizmas, tad tokios šventės skatina burtis glaudesnes bendruomenes (European neighbours' day, 2018). Per šią dieną susitinka kaimynai, drauge švenčia ir leidžia laiką – taip stiprinami ryšiai, artumas. Europos iniciatyva tai panaudota kaip priemonė atgaivinti kaimynų susibūrimams ir skatinti bendruomenių kūrimąsi, artumą, mažinti individualizmo plitimą (Aidukaitė, 2018).

Didžiojoje Britanijoje įsikūrusi organizacija „Comedia“ neseniai atliko tyrimus ir rado nemažai patvirtinančių faktų apie teigiamą meno socialinį poveikį: meno veiklos sutelkia tiek jaunus, tiek senus, skatina bendrumą ir pan. Išvadose teigiama, kad meno projektai – lankstūs, pasiteisinantys, tai yra ekonomiškai efektyvus būdas bendruomenės vystymosi problemoms spręsti (Matarasso, 2000, Jeannotte, 2010).

Pasaulyje vyksta nemažai projektų, kultūrinių veiklų, kuriomis stengiamasi burti, formuoti bendruomenę, pritraukti žmones ir skatinti bendruomeniškumo jausmą. Vienas iš tokių projektų – studijos OH.NO.SUMO įrengta architektūrinė instaliacija „Stairway Cinema“. Projektas įgyvendintas judrioje Oklendo (Naujoji Zelandija) gatvėje, kurios tikslas yra burti miestiečius į bendruomenę. Instaliaciją norėta įrengti tokioje vietoje, kur žmonės susiduria su laukimu, t. y. autobusų, paskaitų laukimu. Gyventojai kviečiami prisėsti ant laiptų ir drauge žiūrėti filmus, susipažinti, o ne naršyti mobiliuosiuose telefonuose (Charcraft, 2012).

The Complete Freedom of Truth projektas siekia sukurti jaunų žmonių, tikinčių ir siekiančių teigiamų socialinių pasikeitimų savo bendruomenėse ir kultūroje, bendruomenę iš visos Europos. Dvi savaites vyksta seminarai, diskusijos, vizitai ir kultūriniai mainai, į kuriuos siekiama sutelkti jaunus žmones, artistus, įvairaus amžiaus bendruomenių lyderius iš visos Europos (The Complete Freedom of Truth, 2018).

2007 m. gyventojai susibūrė į namų savininkų bendriją „Neries kilpų gyvenvietė“. Ši bendruomenė jau spėjo susikurti savo tradicijas: vykdo sporto varžybas, pavasari organizuoja talkas sutvarkyti už gyvenvietės ribų esančią aplinką, kartu švenčia mokslo metų pradžią ir pan. Bendruomenei priklauso 34 iš 41 gyvenvietės namų savininkų, tačiau tikimasi, kad vykdomos kultūrinės veiklos pritrauks ir likusius asmenis (Krupickaitė, Pečiukonytė, 2010).

Ort Gallery – tai Birmingamo Balsall Heath rajone įkurta parodų erdvė. Tikslas – skatinti bendruomenės dialogą. Rengiamos kūrybinės dirbtuvės, poezijos vakarai, diskusijos – taip norima pritraukti ir kurti bendruomenę. Kūrybinės dirbtuvės dalyviams

leidžia prisijungti prie naujų bendruomenių, kurios paprastai yra sunkiau pasiekiamos (Melaikienė, 2016). Siekiama per kultūrinius renginius gerinti regiono įvaizdį, skatinti bendruomenių artumą ir geresnio gyvenimo kokybę (Ort Gallery, 2012).

Fun Palaces – nuo 2014 metų vykstanti kampanija, kurios tikslas yra kurti, gaminti, būti drauge. Tai vieta, į kurią ateina bendruomenės ir vieni kitus moko įvairiausių menų, rankdarbių, mokslo ir visa tai yra nemokama. Svarbiausia yra būti drauge, daryti ir mokytis bendruomenėje. Šis projektas per kultūrines veiklas buria ir kuria bendruomenes. Žmonės čia mokosi ir moko vieni kitus (Fun Palace, 2014).

Tyrimo metodika

Tyrimo aktualumas. Išnagrinėjus kultūrinių veiklų poveikį bendruomenės formavimuisi, peržvelgus keletą projektų, pastebėta, kad kultūrinės veiklos kuria darnesnes bendruomenes. Priklausyti bendruomenei yra naudinga. Bendruomenės telkia vietos intelektualus, aktyvius jaunos ir pagyvenusius žmones, darbuotojus ir t. t. veikti drauge. Taip pasiekiami rezultatai reikalingi vietos gyventojams, kuriamos savos tradicijos ir vertybės. Bendruomeninis gyvenimas leidžia patirti kūrybos, bendrystės ir visus kitus džiaugsmus, bendruomenės nariai padeda vieni kitiems, kuria geresnį gyvenimą. Atlikti tyrimai rodo respondentų nuomones, kad bendros šventės, tradicijų puoselėjimas, meniniai kolektyvai turi didelę įtaką norint suburti žmones į bendruomenę ir tikslinga tam skirti daugiau dėmesio. Kultūrinės veiklos padeda sukurti bendruomeniškumo atmosferą, mažina priešišumą, nepasitikėjimą. Per kultūrines veiklas į bendruomenes lengviau įtraukti narius, kurie nėra linkę dalyvauti bendruomeninėje veikloje. Pasaulyje daugėja projektų (Europos kaimynų diena, „Starway Cinema“, „Barn Synger“ ir kt.), kurie per kultūrines veiklas bando suburti žmones, kurti bendruomenes. Matyti, kad, norint išsiaiškinti kultūrinių veiklų poveikį bendruomenės formavimuisi, būtina atlikti tyrimą.

Tyrimo tikslas – išnagrinėti ir įvertinti bendruomenės kūrimo ypatumus per kultūrines veiklas. Keliamas **uždavinys** – atlikti ekspertinį interviu, siekiant išsiaiškinti bendruomenės buriančių renginių ypatumus. **Tyrimas atliktas** 2019 m. spalio mėn. – 2020 m. balandžio mėn.

Tyrimui pasirinkta naudoti **pusiau struktūrizuotą (formalizuotą) interviu** – tai interviu rūšis, kuriai būdinga vidinė struktūra, bet atsakančiajam yra leidžiama laisvai reikšti savo mintis. Tyrėjas, atlikdamas šį interviu, privalo nedaryti įtakos respondentui, nesufleruoti atsakymų. Interviu atlikimo eiga yra gana paprasta: reikia iš anksto paruošti interviu planą, nusimatyti konkrečius klausimus, jų pateikimo seką, susirasti tiriamuosius, su jais susisiekti, numatyti interviu atlikimo vietą (Morkevičius, Telešienė *et al.*, 2008). Ekspertų interviu – apklausiami asmenys, „kurie dėl savo profesinės ir gyvenimo patirties turi didžiausią kompetenciją ir patikimiausią <...> informaciją apie tiriamą problemą“. Čia tyrėjas gali patikrinti hipotezes, gauti detalią ir išsamią informaciją apie tiriamą objektą (Tidikis, 2003).

Tyrimo dalyvavo 3 bendruomenių atstovai, kuriems klausimai buvo nusiųsti el. paštu ir atsakyti raštu arba pokalbis atliktas naudojant vaizdo skambutį. Intervantai pasirinkti

pagal tai, kad šios bendruomenės iš tiesų aktyviai veikia ir vykdo bendruomeninę veiklą. Darbe išskiriami ekspertų, sutikusių dalyvauti apklausoje ir atskleisti savo tapatybę, vardai, pavardės bei užimamos pareigos bendruomenėje:

- Balsių bendruomenė (Šilalės raj.) – bendruomenės pirmininkė Neringa Kleniauskienė;
- Akademijos bendruomenė (Kauno raj.) – bendruomenės pirmininkė Daiva Gavriličikė;
- „Labas, Šilainiai!“ bendruomenė ir Kaunas 2022 – Kaunas 2022 „Visi kaip vienas“ bendruomenių programos koordinatorė, 2018 m. „Labas, Šilainiai!“ bendruomenę subūrusi Simona Savickaitė.

Tyrimo rezultatai

Bendruomenių būrimo reikalingumą bei naudingumą įvardina apklausti ekspertai. Akademijos pirmininkė D. Gavriličikė: *„ši veikla teikia didžiulį dvasinį pasitenkinimą, matant, kaip žmonės džiaugiasi darbų rezultatais“*. Taip pat mini, kad žmonėms reikia bendravimo, susibūrimų, švenčių, *„kad jų nuomonė būtų išklaudyta ir į jų poreikius būtų atsižvelgiama“*. Bendruomenėje gali rasti daug bendraminčių, draugų, kasdien mokytis, tobulėti. Balsių bendruomenės pirmininkė N. Kleniauskienė mano, kad *„svarbu įgalinti pačius gyventojus išreikšti savo poreikį ir kurti aplinką, kurioje gyvena. Vietos gyventojai geriausiai žino, ko jiems reikia, ko jiems trūksta, kad gyventų patogiai ir saugiau“*.

Renginio organizavimą sudaro daugybę etapų ir darbų, norint įgyvendinti ir suorganizuoti renginį reikalinga komanda. Akademijos pirmininkė sako, kad į kūrybos procesą verta įtraukti bendruomenę: *„norint paskatinti žmonių aktyvumą labai svarbu kiekvienam leisti pasijusti reikalingam, naudingam, nepriklausomai nuo jo indėlio“*. O S. Savickaitė dalinasi savo patirtimi, kuomet buvo įtraukusi bendruomenę į kūrybos procesą: *„per laiką pastebėjau, kad jeigu yra užduodamos kažkokios mažos užduotys, kiekvienam išskirstome, taip, tada yra padaryta. Tačiau tokį bendrą vaizdą sukurti buvo sunku“*. Moteris pataria, kad jeigu norima įtraukti bendruomenę į procesą, reikia turėti stiprų lyderį, kuris sugebėtų tinkamai moderuoti ir išskirstyti darbus, o pats kūrybinis procesas *„jis buria, grynai buria bendruomenę“*.

Tinkamiausias būdas paskatinti žmones tapti bendruomene – dialogas, mano Akademijos pirmininkė. Taip pat puikiai padeda suorganizuojamos veiklos, kurios paskatina žmones aktyviau įsitraukti. Pasak Kaunas 2022 „Visi kaip vienas“ bendruomenių programos koordinatorės, *„bendruomenė visgi buriasi lengviau, kai yra lyderis ir kai yra profesionalus menininkas“*. *„Svarbu tas toks bendrakūrybos procesas“*, – teigia S. Savickaitė, pateikdama porą pavyzdžių: *„jeigu <...> graffiti jie patys sukuria su menininku, menininkas padeda jiems apipavidalinti, perkelti ir jie kartu ją nupaišo visą dieną dirbdami, gerdami arbatą, kalbėdami, susipažindami, tada ta bendruomenė ir buriasi“* arba kaip pavyzdį pateikia „Kiemų šventę“, vykstančią Kaune: *„kiekvienas atsineša kėdę ar stalą <...>, manau, kad žmonės tuo metu ir pajaučia, kad jie yra šventės kūrėjai ir jie tada tai priima kaip savo dalyką“*.

Interviu buvo siekta gauti praktinių patarimų, tad buvo kalbėta apie metodus / praktikas / veiklas, kokios padeda pritraukti žmones. „Svarbu išlaikyti kokybės ir kiekybės santykį. Geriau mažiau renginių, bet kokybiškų“, – teigia D. Gavriličikė, pridurdama, kad žmones pritraukia neįpareigojantys renginiai, kuriuose galėtų dalyvauti visa šeima ir kaip pavyzdį pateikia savo bendruomenėje rengiamą šventę „Kaimynų piknikas“. N. Kleniauskienė galvoja, kad visgi „geriausiai žmones pritraukia tiesioginis bendravimas, per pažįstamus, per kaimynus“. S. Savickaitė mano, kad tai „veiklos, kurios yra naujoviškos, kurios yra šiuolaikiškos, kurios yra nematytos ir kurios yra kažkuo netikėtos, galbūt, kaip ten sakykim cirkas su rožine palapine“ arba „veiklos, kurios ir atliepia žmonių poreikius, sprendžia problemą <...> kūrybiškai“. Ekspertė taip pat mano, kad žmones skatina dalyvauti išstartas padėkos žodis, pasidžiaugimas, kad atėjo, kad buvo, padėjo, dalyvavo.

Intervantai dalinasi ir gautomis pamokomis. Akademijos bendruomenės atstovė sako išmokusi, kad „neverta skelbti kaip po atskiro renginio veikloms. Verčiau įvairias veiklas apjungti viename renginyje“. „Labas, Šilainiai!“ subūrėja S. Savickaitė dalinasi bendruomenių susitikimų patirtimi, kuomet darydama kassavaitinius susitikimus turėjo nuolatos ieškoti ko nors naujo, kad žmonės vis ateitų. Tad visada svarbu ieškoti naujų formų, kad žmonėms neatsibostų.

Organizuojant renginius bendruomenei kyla klausimas, kaip dažnai reikėtų juos rengti. Štai D. Gavriličikė dalinasi, kad stengiasi įverti tradiciją ir turėti „3 metinius renginius, t. y.: pavasarinis „Kaimynų piknikas“, rudeninis „Moliūgiadienis“ ir Kalėdinis eglutės įžiebimo renginys“. Tačiau „atsiranda ir kitos smulkios veiklos, kurios orientuotos labiau į tikslines auditorijas“. Štai Balsių bendruomenės „renginiai būna įvairiausio pobūdžio – seminarai, koncertai, susitikimai, kūrybinės dirbtuvės, šventės ir t. t.“ ir organizuoja juos „vieną – du kartus per mėnesį“. Savickaitė pasidalino patarimais: „svarbu yra tas cikliškumas. Kad žmonės žino, jog kiekvieną ten pirmadienį <...> vyksta, tada daug paprasčiau žmonėms kažkaip planuoti, ir jie laukia, atsiranda tas patikimumas tos veiklos“. N. Kleniauskienė pataria, kad „visada pasiteisina kalendorinės – tradicinės šventės ir valstybinės šventės. Mes Balsiuose jau turime ir savų tradicinių švenčių, kuriose žmonės mielai dalyvauja“.

Kalbėdami apie iššūkius, su kokiais susiduria bendruomenių renginių organizatoriai, Akademijos bendruomenės atstovė įvardina žmogiškuosius ir finansinius išteklius bei „neretai tenka susidurti su negatyviu požiūriu, kuris kartais numuša savanorių motyvaciją“. Balsių bendruomenės narė taip pat mini finansinius išteklius, taip pat „dirba visada tie patys visuomenininkai“, tad taip pat jaučiamas žmogiškųjų išteklių stygius. Šilainių bendruomenės atstovė S. Savickaitė išvelgia kitus iššūkius organizuojant renginius bendruomenei mieste, tokiaime kaip Kaunas: „kaip priversti žmones burtis į bendruomenę, kai kultūrinė paklausa yra tokia didelė. <...> mieste tiesiog yra ir taip labai daug veiklų, yra labai daug intereso bendruomenių. Žmonės nebenori priklausyti dar vienai bendruomenei“. Bet čia pat pastebi, kad Raudondvario seniūnijoje viskas kitaip: „nėra tiek daug paklausos ir tenai viskas veikia, ir žmonės nori dalyvauti, nes jie vienas kitą pažįsta, jie nori daryti“.

Bendruomenės renginiuose dalyvauja įvairaus amžiaus žmonės: vaikai, suaugę, senjorai, jaunimas. Kaip priderinti renginį prie įvairių auditorijų, teirautasi bendruomenės atstovų. Akademijos bendruomenės narė dalinasi „Kaimynų pikniko“ pavyzdžiu:

„renginyje senjorai galėjo klausyti Akademijos miestelio istorijos, dalyvauti prisiminimų diskusijoje, dalintis atsineštomis fotografijomis, vaišintis keptais pyragais, dalintis receptais. Suaugusieji ir jaunimas čirškino šašlykus, virė troškinius, jodinėjo žirgais, dalyvavo emociniame tyrime, akis galėjo paganyti į retro automobilius, prisistatė patys ar susipažino su vietiniais verslininkais. Vaikai džiaugėsi batutais, lauko žaidimais, muilo burbulais.“ Taip renginys buvo pritaikytas visoms auditorijoms, tačiau jos visos buvo kartu. Balsių bendruomenė pasirinkusi kiek kitokį būdą: „šventės tai jau visiems. O seminarai, paskaitos vis tiek labiau orientuotos į tikslines grupes“. S. Savickaitė sako, kad renginius organizuoja pagal tikslines grupes: „automatiškai gaunasi, kad vienai ar kitai auditorijai yra organizuojamas“. Tad stengiasi prigalvoti visokiausių veiklų, kad pasiektų vieną ar kitą auditoriją: „nuo futbolo mažiesiems iki meno terapijos“. Čia ji pastebi ir dalinasi patirtimi, kad „dažniausiai į bendruomenes jungiasi jaunos mamos ir senjorai“, todėl pataria naujai kuriamos bendruomenės veiklas orientuoti būtent į šias dvi auditorijas.

Bendruomeniškumas gali pasireikšti labai skirtingai. Akademijos bendruomenės pirmininkė dalinasi konkrečiais pavyzdžiais, kaip jų bendruomenėje pasireiškia bendruomeniškumas: „padėti vienišai, jaunai mamytei, kuriai trūko būtiniausių daiktų. Paskelbus apie esamą situaciją socialinėje erdvėje, atsirado daugybė geranoriškų žmonių, kurie padovanojo mamai reikalingus daiktus, parėmė finansiškai. Iš to išsivystė ir idėja kasmet rengti „blusturgį“. Kitas <..> aktualus klausimas – veido kaukių stygius. Vietinės siuvėjos susibūrė siūti, dovanoti kaukes senjorams ar pardavinėti už simbolinę kainą, kiti dalinosi siuvėjų kontaktais ir bendruomeniškumo „mechanizmas“ suveikė“. Balsiečių pirmininkė, kalbėdama apie bendruomeniškumą, sako, kad „darome viską – organizuojame bendrus renginius, rūpinamės socialiai pažeidžiamais savo bendruomenės nariais, organizuojame užimtumą vaikams, rūpinamės bendruomenės saugumu, aplinka, infrastruktūros dalykais“.

Renginio viešinimas yra labai svarbus etapas, kuris nulemia dalyvių skaičių renginyje. Akademijos bendruomenė apie renginius sužino per Facebook platformą, kabinami plakatai skelbimų lentose, „kad pasiekti senjorų auditoriją, kuri nesinaudoja socialinėmis internetu erdvėmis“. O N. Kleniausienė sako viešinimui naudojanti viską, kas įmanoma: „kabiname skelbimus, rašome nariams žinutes ir elektroninius laiškus, skelbiame tinklapyje ir Facebook paskyroje, dalinamės tarp kitų bendruomenių“. S. Savickaitė taip pat naudoja tokius pačius būdus kaip ir Akademijos ar Balsių bendruomenės. Tačiau pastebi, kad jų informacija noriai dalindavo ir seniūnijos, įvairūs Šilainių puslapiai, esantys soc. tinkluose, su biblioteka, bažnyčia taip pat visus kviesdavo, „keli skelbimai išėję ir laikraštyje „Kauno diena“, informacija straipsnyje „Kas vyksta Kaune“ įdėta“. Bet ji pabrėžia, kad „nekokybiška reklama, nekokybiškas viešinimas, nekokybiški plakatai, skrajutės, klaidos“ atstumia žmones eiti į renginį.

S. Savickaitė daug kartų interviu metu minėjo žmogų lyderį. Jos nuomone, „entuziazmas yra svarbiau“, paklausus, ar bendruomenė geriau buriasi, kai lyderis – žinomas žmogus, atsakė, kad „kartais tas žinomumas gali išgąsdinti žmones <...>. Tik energija ir charizma gali juos suburti“. Tačiau pripažįsta, kad lyderis gali ir slopinti bendruomeniškumą: „per stiprus lyderis, kuris mato tik savo viziją ir siekia, kad tie žmonės būtų su juo, bet žmonėms to nereikia“. Svarbu yra atlikti tyrimą, ko žmonės nori, ko trūksta,

neliepti daryti to, kas žmogui nėra prie širdies. D. Gavrilčikė mano, kad raktas į draugiškos bendruomenės būrimą yra „pagarba, padėka, išklausymas, draugiškumas, nebijojimas ištarti „ačiū“ ir „prašau“, pagalba, supratimas“. O bendruomenės stiprybė – vienybė ir veikimas kartu.

Remiantis tyrimo rezultatais galima spręsti, kad bendruomeniškumas yra svarbus veiksnys žmonių gyvenime, atnešantis dvasinį pasitenkinimą. Gyventojai yra pasiryžę patys keisti savo gyvenamąją aplinką, kurti ją pagal savo poreikius ar norus. Priklausydami tam tikrai bendruomenei nariai iš tiesų patenkina savo poreikį bendrauti, išreikšti save. Tačiau, kad tai būtų pasiekta, visų pirma reikia pradėti burti bendruomenę ir tam gali pasitarnauti renginių organizavimas. Pasitelkiamas stiprus žmogus-lyderis, kuris savo charizma, energija ir užsidegimu suburia aplink save žmones, kuriuos įtraukia į bendruomeninių renginių organizavimo procesą. Šis žmogus turi būti lankstus, neprisirišantis prie savo vizijos, savo norų, būti empatiškas kitiems ir juos „jausti“. Tyrimo metu paaiškėjo, kad ne renginys suburia žmones, o pats procesas, kuomet kiekvienas narys jaučiasi svarbus, reikalingas, kaip nors pats prisideda bei daro tai, ką moka, kas patinka, ar ko nori išmokti. Buvimas kartu, bendrakūra žmones suartina, jie bendrauja, susipažįsta, atranda bendrumus ir taip tampa bendruomene. Žmonių negalima užversti sunkiais ar dideliais darbais – jie turi būti maži ir suprantami. O tam, kad žmogui nedingtų noras prisidėti, svarbu motyvacija – tereikia padėkos žodžio, paplekšnojimo per petį, narys turi jaustis vertinamas.

Organizuojant renginius svarbu atkreipti dėmesį į žmonių poreikius. Vienoms bendruomenėms reikia naujoviškų, šiuolaikiškų veiklų, nematytų ir stebinančių dalykų (pavyzdžiui, rožinė cirko palapinė). Kitoms bendruomenėms reikia kelių visai bendruomenei tinkamų renginių (pavyzdžiui, Kalėdų eglutės įžiebimas, kaimynų piknikai), o daugiau renginių vyksta pagal tikslines auditorijas (stalo žaidimų vakarai, mokymai įvairiomis temomis, kūrybinės dirbtuvės). Renginių tematika, kiekis (nors ekspertai pataria išlaikyti kokybės ir kiekybės santykį) priklauso nuo bendruomenės poreikių ir pomėgių, todėl tikslinga išsirtinti, kas bendruomenei yra įdomu, kokio tipo renginiuose dažniausiai lankosi ar netgi ko trūksta.

Bendruomenėse dalyvauja įvairaus amžiaus žmonės: senjorai, vaikai, jaunimas, suaugę. Visų jų vertybės, norai yra skirtingi, tačiau juos sieja ta pati vieta ir tie patys supantys žmonės. Visgi, žiūrint statistiškai, daugiausiai į bendruomenes jungiasi jaunos mamos ir senjorai. Organizuojant renginius verta į tai atsižvelgti ir daugiau dėmesio skirti būtent šeimoms bei vyresnio amžiaus žmonėms. Organizuojant bendrus renginius dažniausiai pasirenkama viename renginyje turėti keletą kiekvienai auditorijai tinkamų veiklų, kad kiekvienas rastų tinkamą veiklą sau, tačiau visa bendruomenė vienu metu būtų vienoje vietoje. Egzistuojančios bendruomenės pasirenka vydyti ir tikslinėms auditorijoms pritaikytus renginius, taip šie gauna naudingos informacijos, pabūna su panašius pomėgius turinčiais žmonėmis. Norint pasiekti visus šiuos žmones pasitelkiamos komunikacijos priemonės, kurias naudoja įvairių renginių organizatoriai: socialiniai tinklai, plakatai, bibliotekos, bažnyčia. Visgi kalbame apie vietos bendruomenes, kurias sieja lokacija, todėl geriausiai informacija apie renginius sklinda „iš lūpų į lūpas“. Tai patvirtina nuomonės, kad svarbiausia bendruomenėje yra bendravimas.

Bendruomeniškumas neturi aiškiai apibrėžtų rėmų, kaip gali pasireikšti – pas vienas bendruomenės tai yra pagalba kaimynams sunkiu metu, pagalba sunkiai besiverčiantiems nariams, kaukės karantino metu, užimtumas vaikams. Pas kitus bendruomeniškumas pasireiškia per kuriamas infrastruktūras, kuriamą gražią ir jaukią aplinką gyventi ar besirūpinant vienas kito saugumu. Kiekvienos bendruomenės atranda unikalų būdą, kaip pasireiškia bendruomeniškumas.

Apibendrinant galima teigti, kad teoriškai aprašytas kultūrinių veiklų poveikis bendruomenėms iš tiesų veikia ir praktiškai. Bendruomenės kūrimosi kelyje svarbiausia yra bendruomenės žmonės – jų norai, jų idėjos, bendruomenės įtraukimas į veiklas, žmonių bendravimas. Ekspertai pateikė išvalgų ir pastebėjimų, kuriais pasinaudojus galima sėkmingai burti bendruomenę.

Išvados

Išanalizavus kultūrinių veiklų poveikį bendruomenės formavimuisi teoriškai bei atlikus kokybinį tyrimą su bendruomenių pirmininkais – ekspertais, teikiamos tokios išvados:

Bendruomenė yra žmonių grupė, siejama bendrų interesų, vietos, ryšių, tačiau svarbiausia yra jausmas. Kalbėdami apie vietos bendruomenę, ją turime suvokti kaip lokalizuotą žmonių grupę.

Bendruomenių kūrimo veikloje klasikinis kelias vyksta per kultūrines veiklas. Meniniai kultūriniai renginiai kuria darnesnes ir tvaresnes bendruomenes, padeda lengviau įtraukti žmones į bendruomenę. Pasaulyje vyksta daugybė meno projektų, kurie per kultūrinę veiklą siekia suburti besiskaidančią visuomenę į bendruomenes. Tokie projektai yra lankstūs ir pasiteisinantys bei ekonomiškai efektyvūs būdai bendruomenių vystymosi problemoms spręsti.

Teorinė analizė parodė, kad bendruomenės formavimo procese viskas prasideda nuo motyvuoto žmogaus lyderio, kuris stengiasi sudominti aplink save esančius žmones bendruomenės idėja. Atliktas tyrimas tai patvirtino ir parodė, kad bendruomenės pradžioje svarbus žmogus-lyderis, pasižymintis entuziazmu, energija ir charizma, jis veda žmones į priekį, juos palaiko ir padeda.

Žmonėms svarbu, kad būtų atsižvelgta į jų norus, poreikius, išgirstos idėjos ir leista jas įgyvendinti.

Į renginių organizavimo procesą verta įtraukti bendruomenės narius – jiems svarbu jaustis reikalingais ir naudingais, tačiau, įtraukus bendruomenę, organizavimo procesas užtrunka ilgiau, lyderiui ar kuratoriui reikia mokėti tinkamai moderuoti organizavimo procesą, sugebėti užduotis suskirstyti į smulkias dalis, kad bendruomenės narys galėtų jas atlikti. Labai svarbu bendrakūros procesas, bendravimas, įgalinimas pasijusti šventės kūrėjais.

Rengiamų kultūrinių veiklų kiekis skiriasi pagal bendruomenės poreikius, tačiau svarbu išlaikyti cikliškumą, kiekybės ir kokybės santykį. Verta turėti kelias didesnes šventes visai bendruomenei su įvairiomis veiklomis, o kitus renginius rengti mažesnius bei tikslinėms auditorijoms. Veiklos turi būti neįpareigojančios, tačiau naujoviškos, šiuolaikiškos.

Bendruomenę sudaro įvairaus amžiaus žmonės ir nei viena jų neturi būti pamiršta – kiekvienas turi rasti sau tinkamą veiklą. Vyresniems patinka ramesnės veiklos, dalinimasis istorija, prisiminimais, vaikams reikia būti paruošus aktyvios ir smagios veiklos, kaip futbolas, muilo burbulai. Visgi iš tyrimo paaiškėjo, kad dažniausiai į bendruomenes buriasi jaunos mamos ir senjorai, tad bendruomenės kūrimosi pradžioje tai yra tikslinė auditorija, į kurią reikėtų labiausiai orientuotis. Bendruomenių atstovai pastebėjo, kad vis dar egzistuoja stereotipai ir jauni nenori jungtis prie vyresnių žmonių, o pastarieji prie jaunesnių, tačiau galima sugalvoti renginių, į kuriuos mielai jungtųsi abi grupės ir bendrai veikti.

Žinia apie renginius bendruomenėje geriausiai veikia „iš lūpų į lūpas“ formatu, tačiau norint sukviesti žmones į renginius reikia pasitelkti visus galimus kanalus: socialinius tinklus, vietinius laikraščius, bibliotekas ar bažnyčias. Verta atsižvelgti į tai, kad jeigu rengiamuose renginiuose dalyvauja skirtingo amžiaus grupės, jiems komunikacijos kanalai bus skirtingi: jaunimas labiau naudojasi socialiniais tinklais ir komunikacija turi būti vykdoma internete, o senjorams pasiekti reikėtų pasitelkti laikraščius ar bažnyčias. Po renginio siūloma siekti gauti iš gyventojų atgalinį ryšį, tai būtų puiki medžiaga klaidų taisymui, kitų renginių geresniam parengimui.

Literatūra

1. Aidukaitė, J. (2018). *Explaining community mobilization in the city of Vilnius: a search for social capital*. Prieiga internete: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01629778.2017.1420670>
2. Aleksandravičius, A., Žukovskis J. (2011). *Kaimo bendruomenių raida ir jų veiklos tikslai: siekiant darnumo visuomenėje*. Prieiga internete: <http://vadyba.asu.lt/25/7.pdf>
3. Belfiore, E. (2010). *Art as a means of alleviating social exclusion: Does it really work? A critique of instrumentam cultural policies and social impact studies in the UK*. Prieiga internete: https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/102866302900324658?casa_token=8jJXR6wkSe4AAAAA%3Aaxact_602yLbmQkyaMqaHNsnuGR0UGfN6TJ-nyzMZ4CzVKyHIK0kwRMGnWungwflPS0dZzVL8Ho8&
4. Charcraft, E. (2012). *Stairway cinema by OH.NO.SUMO*. Prieiga internete: <https://www.dezeen.com/2012/06/25/stairway-cinema-by-oh-no-sumo/>
5. Dobranskienė, R. (2002). *Mokyklos bendruomenės vadyba*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
6. European neighbours' day (2018). *Keliais žodžiais apie kaimynų dieną*. Prieiga internete: <https://country.european-neighbours-day.com/lt>
7. Fun Palace (2014). *About*. Prieiga internete: <http://funpalaces.co.uk/about/>
8. Hewison, R. (1997). *Culture and Consensus: England, Art and Politics Since 1940*. Yorkshire: Methuen Publishing Ltd.
9. Jeannotte, M. S. (2010). *Singing alone? The contribution of cultural capital to social cohesion and sustainable communities*. Prieiga internete: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1028663032000089507?needAccess=true>
10. Johnson, V., Currie, G., Stanley, J. (2010). *Exploring transport to arts and cultural activities as a facilitator of social inclusion*. Prieiga internete: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0967070X10000788>
11. Jonutytė, I. (2007). *Savanorystė socialinio ugdymo sistemoje*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
12. Krogh, G. (2003). Knowledge Sharing in Organizations: The Role of Communities. *Handbook of Organizational Learning and Knowledge Management*. Prieiga internete: <https://ebookcentral-proquest-com.ezproxy.vdu.lt:2443/lib/vmulib-ebooks/reader.action?docID=693559&query=>

13. Krupickaitė, D., Pečiukonytė, L. (2010). *Aptvertos ir saugomos gyvenvietės Lietuvoje - naujos gyvenmenos išraiška ar būtinybė*. Prieiga internete: https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/42765420/2010-2011_Annales_Geographicae_Aptvertos_ir_saugomos_gyvenvietes.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1541070054&Signature=AWyF%2FGFxyKWLrvmcM%2FXnkJ2atF0%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DAPTVERTOS_IR_SAUGOMOS_GYVENVIETES LIETUV.pdf
14. Leliūgienė, I., Sadauskas, J. (2011). *Bendruomenės sampratos traktuotės ir tipologija*. Prieiga internete: https://www.mruni.eu/upload/iblock/d87/7_Leliuxgiene_Sadauskas.pdf
15. LR socialinės apsaugos ir darbo ministerija (2011). *Bendruomeninių organizacijų ir bendruomenių centrų veiklos ir galimybių plėtojimo tyrimas*. Prieiga internete: http://www.bendruomenes.lt/files/Bendruomeniniu_organizaciju_tyrimas.pdf
16. Matarasso, F. (2000). Developing understanding of the social impact of the arts. *Culturelink*, (Special issue on culture and development vs. cultural development), 51–58.
17. Melaikienė, J. (2016). „Ort Gallery“ - kas sieja meną, bendruomenę ir suaugusiųjų švietimą? Prieiga internete: <https://ec.europa.eu/epale/lt/blog/ort-gallery-relationship-between-art-community-and-adult-education-3>
18. Morkevičius, V., Telešienė, A., Žvaliauskas, G. (2008). *Kompiuterizuota kokybinių duomenų analizė su NVIVO ir Text Analysis Suite*. Prieiga internete: http://www.lidata.eu/index.php?file=files/mokymai/NVivo/nvivo.html&course_file=nvivo_II_2_1.html
19. Nefas, S. (2007). *Savivaldžių (vietos) bendruomenių raida ir perspektyva šiuolaikinėje Lietuvoje*. Prieiga internete: <https://repository.mruni.eu/bitstream/handle/007/12761/2291-4891-1-SM.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
20. Ort Gallery (2012). *About Ort Gallery*. Prieiga internete: <http://ortgallery.co.uk/about/>
21. Sanders, I. (1966). *The Community: An Introduction to a Social System*. New York: Ronald Press.
22. Sutton, C. (1999). *Socialinis darbas, bendruomenės veikla ir psichologija*. Vilnius: Vilniaus universiteto Specialiosios psichologijos laboratorija.
23. The Complete Freedom of Truth (2018). *What is TCFT?* Prieiga internete: <http://thecompletefreedomoftruth.com/#tcft>
24. Tidikis, R. (2003). *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas.
25. Voices of Culture (2018). *Brainstorming Report: social inclusion: partnering with other sectors*. Prieiga internete: <http://www.voicesofculture.eu/wp-content/uploads/2018/10/FINAL-Brainstorming-report-SD7-Social-inclusion.pdf>